

POSTFORDIZEM – KONTEKSTUALIZACIJA

IGOR PRIBAC

Analitiki in zgodovinarji ekonomij razvitih kapitalističnih družb se v glavnem strinjajo, da obdobja od druge svetovne vojne do danes ne moremo razumeti kot sklenjene celote, ki bi jo uravnaval en sam prevladujoč model ekonomske logike. Povojno obdobje razpade na dve fazi, v katerih delujeta dva različna modela. Prva razvojna paradigma je razmeroma dobro preučena. Tudi o določitvi časa, ko je prišlo do njene krize, vlada veliko soglasje. Kar je manj raziskano in o čemer poteka živahna razprava, za katero se zdi, da se celo vse bolj razgreva, se vrti okoli določitve tistega, kar je prišlo po njej. Razhajanja zadevajo drugo fazo, ki sega do naše sodobnosti. Temeljni razlog tipajoče narave teh raziskav je prav gotovo tudi v tem, da preobrazba, ki jo skušajo opisati, še ni zaključena: zdi se, da proces spreminjanja oblik ustvarjanja presežne vrednosti še ni razvil vseh svojih potencialov in se še ne pusti analizirati.

Deloma je problem obče narave: s približevanjem sedanosti ima historični pogled vselej težave. Bolj se v svojem ukvarjanju s preteklostjo približuje polpreteklemu in s tem temu, kar še traja, bolj se stvari zapletajo. Bolj se točka časovne osi, na katero usmerjamo našo pozornost, približuje sedanosti, bolj postaja očitno, da je njeno zajetje mogoče le s pomočjo nakazovanj, odstopanj od ustaljenega, z opozarjanjem na netipične spremembe. Določitev teh nakazovanj novega je kočljiva. Ker v svoji redkosti in sorazmerni nepomembnosti sprva ostajajo slabo vidna in so večinoma še ne aktualizirana virtualnost, lahko na takšne poskuse vselej padesum, da je izbor dejstev, ki naj bi podpirala dejanskost sprememb, arbitraren. Ti poskusi se morajo zato nenehno soočati z mnenjem, da je domnevno novo konstelacijo mogoče pojasniti z uveljavljenim pojmovnim instrumentarijem stare paradigme ter jo zvesti na normalna odstopanja in nihanja, ki ne terjajo uvedbe novih premis.

Glede opisa prve povojne faze, kot rečeno, ni večjih razhajanj – kolikor obstajajo, zadevajo predvsem poimenovanja in poudarke. Koncept, ki se je uveljavil kot opis družbenoekonomske organizacije kapitalističnih družb v prvih desetletjih po vojni, je fordizem; ime je dobil po ameriškem avtomobilskem magnatu Henryju Fordu in upravljavskih ukrepih, ki jih

je ta uveljavil v svojih tovarnah že v dvajsetih in tridesetih letih. Nekateri sicer tudi tej izbiri oporekajo in trdijo, da fordizem ni posrečeno poimenovanje, saj naj ne bi moglo zajeti specifičnosti režima ustvarjanja presežne vrednosti in razvojnega modela družbe, ki sta širši kategoriji. Fordizem naj bi bila v najboljšem primeru lahko le komponenta takšnega modela – tista, ki opisuje spremembe na ravni korporativnega upravljanja. Spremembe, ki jih je Ford uveljavil v svojih tovarnah, pripominjajo ti avtorji, so postale družbeni model šele, ko so jih nadgradile sistemske rešitve na državni ravni, ki so nastopile z Rooseveltovim New Dealom, najvplivnejšim, ne pa edinim vznikom socialne države v kapitalističnih družbah prejšnjega stoletja. Toda istovetenje New Dealu zgolj z državno socialno politiko, ki uveljavlja družbeno solidarnost z ljudmi v stiski in krepi srednje sloje družbe, tvega izgubo ekonomske funkcije njenega delovanja.¹ Družbene vede to funkcijo najpogosteje mislijo kot redistribucijo novoustvarjene vrednosti, kot uveljavljanje moralnopolitičnih idealov v abstrakciji od načina ustvarjanja nove vrednosti. Manj so pripravljene misliti, da imajo takšne redistribucijske politike tudi svojo ekonomsko plat in so zelo pomemben ekonomski dejavnik oblikovanja poslovnih politik podjetij.

Če imamo v mislih ta aspekt značilnosti povojnega obdobja, lahko obrat, ki se je začel v tridesetih letih v ZDA in je svoj višek dosegel v povojnem obdobju, poimenujemo tudi obdobje keynesianizma, po njegovem teoretskem očetu Johnu Maynardu Keynesu. Zdi se, da je temu predlogu laže pritrčiti. Keynes je v nasprotju s klasičnimi ekonomisti, ki so prisegali na minimalno vlogo države v uravnavanju ekonomskih tokov, zastopal stališče nujnih državnih regulacijskih posegov v delovanje trgov. Keynesu v času po zlomu ameriškega finančnega sistema leta 1929, in zatem tudi realnega gospodarstva, ni bilo težko prepričljivo dokazovati, da samouravnalna sposobnost tržišča ni zadostno jamstvo za stabilen razvoj gospodarstva in družbe. Keynesianski zasuk v ekonomski politiki je državi dal socialistični oplesk: postala je namreč delodajalec in sprožila obsežna javna infrastrukturna dela, ki so prispevala k splošnemu dvigu produktivnosti zasebnega kapitala in s tem k novemu obdobju gospodarskega zagona, v katerem je država še naprej ohranjala dejavno vlogo regulatorja razmer na trgih in maksimatorja dolgoročno stabilne gospodarske rasti.

Toda tudi ta slika je kot odgovor na vprašanje vzrokov in pogojev gospodarskega cikla nekoliko enostranska. Odraža makroekonomski po-

¹ Ferrari-Bravo 2001, 39–74; Dioguardi 2007, 78–89.

gled, ki razmerja med gospodarskimi kategorijami opazuje in uravnava na ravni nacionalnega gospodarstva, pri čemer pušča ob strani dogajanje v proizvodni enoti. Nekatere spremembe, ki zadevajo »režim akumulacije« na ravni industrijskega podjetja, je Henry Ford v svojih tovarnah uveljavil že pred zlomom borze, in prav to je lahko argument, zakaj smemo v tem sporu okoli poimenovanj med fordizmom in keynesianizmom dati prednost prvemu.

Pogoj možnosti zasuka v »režimu akumulacije« so bile tudi nove tehnološke pridobitve industrijske proizvodnje, predvsem uvajanje elektromehanskih produkcijskih sredstev, ki so znatno povečala produktivnost in omogočila velikoserijsko proizvodnjo dotlej neuresničljivega obsega. Ta tehnološki skok, ki je sprožil dvig produktivnosti dela, je resda omogočil pocenitev izdelkov, vendar je zahteval tudi obsežne, stabilne in razmeroma bogate trge s širokim slojem ljudi s tržno zanimivo kupno močjo, ki so s svojim povpraševanjem lahko podprli nastajajočo ekonomijo velikega obsega. Fordizem v ZDA je – drugače kakor na primer Nemčija v tridesetih letih – imel na voljo obsežen nacionalni trg in je svoja prizadevanja usmeril v ustvarjanje ponudbe blaga široke potrošnje, ki je stregla naraščajočemu povpraševanju.

Fordizem, če ga odslej razumemo v širšem pomenu, kot ureditev, ki ni več le filozofija ene same gospodarske korporacije in tudi ne več le korporativna filozofija gospodarskih subjektov nasploh, temveč celovita paradigma kapitalistične družbenoekonomske ureditve, deluje na štirih ravneh.

- *Kot nova zasnova industrijskega produkcijskega procesa.* V tem pomenu fordizem obsega množično industrijsko proizvodnjo, ki ob prevladujoči vlogi elektromehanskih strojev ne terja več visoko usposobljene rokodelske delovne sile, temveč proizvodnjo izdelkov razdeli na enostavne delovne operacije, ki se jih lahko vsakdo hitro priuči. Stroje, ki so proizvodni postopek že segmentirali v posamezne faze, je dopolnil izum tekočega traku, ki je poskrbel za združevanje posameznih delovnih rezultatov v končni izdelek. Množična blagovna proizvodnja je tako prinesla tudi množične nekvalificirane delavce, ki so se razlikovali od dotlej prevladujočih poklicno usposobljenih in zaradi tega težje nadomestljivih delavcev. Dvig produktivnosti je bil povezan z dobrim centralno vodenim in hierarhično organiziranim – segmentiranim procesom proizvodnje, v kateri ni prihajalo do nepotrebnega tratenja delovnega časa zaposlenih. To raven lahko imenujemo tudi taylorizem, po F. W. Taylorju, ki je s tako imenovanim »scientific management« skušal optimizirati produkcijske čase, potrebne za posamezne delovne postopke, in je na osnovi meritev

delavcem postavil delovne norme, ki so bile naravnane na čim boljše izrabo strojev. Velikoserijska proizvodnja seveda ni prodrla v vse industrijske veje, vendar je postala prevladujoča.

- *Kot »režim akumulacije« kapitala.* Fordizem je stanovitno rast zagotavljal z ekonomijo velikega obsega, rastjo produktivnosti, rastjo plač zaposlenih in kot posledico tega povečanim agregatnim povpraševanjem po blagu široke potrošnje, ki je poskrbelo za sklenitev kroga.²

- *Kot način »ekonomske regulacije«.* Fordizem je temeljil na ločitvi lastništva kapitala od upravljanja z njim (nastanek managerskega sloja), na centralno vodeni proizvodnji, monopolnih cenah, priznavanju sindikatov kot legitimnih zastopnikov ekonomskih interesov delavcev in pomembnih partnerjev v zagotavljanju dolgoročno stabilnih pogojev proizvodnje in uvrednotenja blaga na trgu, brez katerih se račun ne bi izšel. Z delavskimi sindikati so delodajalci začeli sklepati kolektivne pogodbe o ceni delovne sile, ki so plačno politiko vezale na rast produktivnosti in inflacijo cen na drobno. Država je kot tretji veliki partner (poleg delojemalcev in delodajalcev) v tem dialogu socialnih partnerjev, ki ga je vzpostavil fordizem, poskrbelo za monetarne emisije in kreditne politike, ki so zagotavljale primerno povpraševanje na trgu.

- *Kot »societalna paradigma«.*³ V enojedrnih družinskih gospodinjstvih, na katerih je slonelo, je fordistično urejeno gospodarstvo spodbujalo porabo standardiziranega blaga in storitev. Država je pridobila pomembno vlogo v pogajanjih med delodajalci in delojemalci (tripartitna pogajanja med kapitalom, delom in državo postanejo temelj zagotavljanja dolgoročno stabilnih razmer produkcije in potrošnje, ki so eden od pogojev fordističnega ustvarjanja nove vrednosti). Če za to niso poskrbele že prejšnje ravni dojetja fordizma, ta nedvoumno opozori na kulturne in antropološke razsežnosti fordističnih rešitev (na primer prednost konformizma pred nekonformizmom).

Po splošnem prepričanju se je torej ta celostna družbenoekonomska ureditev sredi sedemdesetih let začela krhati in notranje sesedati. Dinamiko in strukturne vzroke teh sprememb različne šole mišljenja različno vrednotijo. V interpretaciji te krize so se oblikovali trije različni pristopi: novoschumpetrovski pristop, pristop, ki poudarja prožno specializacijo, in regulacijski pristop.⁴ Novoschumpetrovski pristop, podobno kot regulacijski, govori o sistemski in ciklični naravi kapitalističnega razvoja, o

² Aglietta 2001, 30–33.

³ Lipietz 1994, 341.

⁴ Cf. Amin 1994.

vlogi, ki jo ima v njem usklajenost tehnoeekonomske paradigme in širšega družbeno-institucionalnega okvira, režima akumulacije in načina regulacije. Vendar novoschumpetrovci poudarjajo vlogo tehnologije in tehničnih standardov v spodbujanju in vzdrževanju dolgih konjunkturalnih valov. Njihova analiza se opira na teorijo Kondratjeva o 20- in 50-letnih konjunkturalnih ciklih, ki jo je Schumpeter v tridesetih letih prejšnjega stoletja nadgradil s poudarjanjem spodbujevalne vloge podjetnikov-izumiteljev, ki so postavljali tehnološke temelje novi fazi razvoja. Njihova je teza o »kvantumskih skokih« rasti industrijske produktivnosti, ki se, če tehnološki preboj spremlja ustrezna institucionalna podpora, razširijo v celotnem industrijskem pogonu. Poudarjajo tudi vlogo vodilnih izdelkov ali posameznih industrijskih vej, ki sprožijo splošnejši razvojni trend, in menijo, da je doba, ki smo jo s fordizmom pustili za seboj, četrti cikel po Kondratjevu (zaznamujejo ga elektromehanska tehnologija, izdelki množične potrošnje ter nafta kot energent in petrokemični derivati). Vzroke krize vidijo v slabši kompetitivnosti oligopolov pri uveljavljanju novih tehnologij, kar ob zviševanju cene dela pomeni zmanjševanje stopnje dobička in učinkovitosti velikih korporacij. Kriza fordizma v sedemdesetih je nastala zaradi prodora nove tehnoeekonomske paradigme in njenega razhajanja z institucionalnim okvirom, ki je ostajal naravnani na pogoje v četrtem ciklusu. Glavni očitke te razlagi opozarja na njen tehnološki determinizem: družbenopolitični institucionalni okvir je v njej dojet kot odvisen od tehnoeekonomske paradigme.

Pristop »prožne specializacije« v analizi sprememb zagovarja predvsem skupina ameriških sociologov, ki gradi zlasti na opoziciji med množično in prožno, specializirano proizvodnjo. Velikoserijska proizvodnja potrebuje polkvalificirano delovno silo, specializirana proizvodnja pa kvalificirano, ki lahko proizvaja več različnih izdelkov. Po tej interpretaciji sta oba tipa proizvodnje koeksistirala in še vedno koeksistirata, ne da bi kateremu od njiju kadar koli uspelo povsem izpodriniti drugega. Večja ali manjša prednost enega od njiju v določenem obdobju ni rezultat logične ali zgodovinske nujnosti, ampak posledica konteksta, ki so ga ustvarile politične izbire akterjev (sindikato, lokalnih uprav, managementa, politike in tako naprej). Predstavniki te šole govorijo o dveh »industrijskih ločnicah«: do prve je prišlo na začetku stoletja, ko je nastanek tehnologije za velikoserijsko proizvodnjo omejil razvoj obrtniško zasnovane proizvodnje; druga ločnica nastopi po stagnaciji v zgodnjih sedemdesetih, ki jo simbolizira kriza fordizma v ZDA (zmanjšanje povpraševanja, zlom mednarodnih regulativnih mehanizmov, povečano povpraševanje po individualiziranih izdelkih). Kriza sproži uveljavitev prožnejših techno-

logij in upad množičnega tipa proizvodnje. Najpogostejše kritike tega pristopa opozarjajo na njegovo podcenjevanje velikoserijske fordistične proizvodnje in dvomijo v možnost vračanja k prevladi obrtniškega tipa, ki ga ta interpretacija zarisuje. Ker pristop zamenjuje visoko produktivnost malih podjetij z njihovo konkurenčnostjo, je slikanje rožnate prihodnosti prožnega gospodarstva, ki izhaja iz analize zagovornikov prožnega modela proizvodnje, sporno.

Oba pristopa – schumpetrovski s tehnološkim determinizmom, drugi pa s tezo o soobstoju in nihanju prevlade med dvema tipoma proizvodnje – se nagibata k zanikanju radikalnosti sedanje prenove kapitalistične ureditve. Fordizem in postfordizem postaneta paradigmatiski par šele v regulacijskem pristopu, ki se je razvil v Franciji sredi 70. let in je imel velik mednarodni vpliv. Temeljna koncepta te šole sta »režim akumulacije« in »način regulacije«, ki ju je razvil Michel Aglietta v svoji najvplivnejši knjigi *Régulation et crises du capitalisme* iz leta 1976,⁵ v kateri je analiziral ameriško povojno ekonomijo. O krizi fordizma po njegovem mnenju govorijo štirje dejavniki: a) zmanjšana donosnost proizvodne dejavnosti, ki je posledica delavskih zahtev in tehničnih meja (težave z upravljanjem vse daljših proizvodnih verig), b) globaliziranje ekonomskih tokov, ki je povzročilo težave nacionalnemu vodenju gospodarstva, c) naraščajoč delež socialnih transferjev v javni porabi, ki je dvigoval inflacijsko spiralo in povzročal razdelitvene konflikte, c) diferenciacija vzorcev potrošnje, ki zahteva širšo paleto ponujenih uporabnih vrednosti. Kritične pripombe na ta pristop so opozarjale predvsem na obstoj netaylorističnih oblik organizacije proizvodnje, nefordističnih produkcijskih procesov in nekeynesianskih državnih politik. Idealni tip režima akumulacije in načina regulacije, ki ga opisujejo regulacionisti, naj bi bil še sprejemljiv opis ZDA, odstopanja od tega modela drugod po svetu pa naj bi bila prevelika, da bi jih še lahko povzeli s tem pojmom.

V skladu z različnimi ekonomskimi interpretacijami »kratkega stoletja« se razlikujejo tudi videnja prihodnosti. Medtem ko na primer schumpetrovska šola poudarja vlogo, ki jo bo v petem ciklusu po Kondratjevu odigrala mikroelektronika kot prenovitvena veja vseh drugih industrijskih vej (in pri tem ne pozabi poudariti, da nastop takšnega dolgega vala stabilne rasti gospodarstva ni nujnost, ampak je pogojen z ustreznimi makroekonomskimi okviri: visoko znanje, ki ga bo ta razvoj zahteval, bo mogoče doseči in uveljaviti samo ob vzgojnih, upravnih, političnih in predvsem globokih kulturnih spremembah), so regulacionisti pri napo-

⁵ Aglietta 2000.

vedovanju in imenovanju prihajajoče dobe previdnejši. Sedanje dogajanje vidijo kot poskuse, ki vodijo v različne smeri, pri čemer nekateri od njih ohranjajo tudi fordistične prvine. Poudarjajo nov način akumulacije, ki temelji na monopolistični ureditvi trga, mrežnem povezovanju manjših podjetij in mednarodni finančni koncentraciji, slabljenje vloge sindikatov, krčenje socialne države in njeno usmerjanje k ekonomsko dejavnim skupinam, novi korporativizem tehnološko razvitih industrij in države.

Diagnozo vzrokov krize fordističnega režima akumulacije različne ekonomske šole mišljenja postavljajo različno, a ne glede na razlike v opredelitvi odločilnih dejavnikov ostaja dejstvo, da je sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja prišlo do znatnega padca produktivnosti prav v ekonomijah velikega obsega.⁶ Notranji trgi materialnih dobrin za široko potrošnjo so se zasitili, poskus prodora na tuje trge je bil povezan z dodatnimi, tudi političnimi vlaganji, naraščajoče delavske zahteve so nekatere delodajalce privedle do odločitve o selitvi proizvodnje na območja s cenejšo in bolj vodljivo delovno silo, kar je povečalo nezaposlenost, ta pa je izvajala dodaten pritisk na socialno blagajno. Rezultat je bil dvig inflacijske spirale in čedalje večja nezmožnost zagotavljanja zadovoljive ravni splošne blaginje, ki je upravičevala keynesiansko ekonomsko politiko. Državne makroekonomske politike so nekaj časa nihale v svojih odgovorih na krizo, nato pa so se ZDA in za njimi tudi druga velika razvita nacionalna gospodarstva nanjo odzvala s privatizacijami, deregulacijskimi ukrepi in bojem proti inflaciji, ki so jo generirale naraščajoče postavke socialne države v državnem proračunu. V dilemi med ekspanzivno monetarno politiko, ki bi bila socialno in politično vzdržna, vendar bi prinesla tveganja nadaljnega vzpenjanja inflacijske spirale, in restriktivno monetarno politiko, ki bi prinesla krčenje trga dela in propad nezdravega dela gospodarstva, so se tedanje politične elite odločile za drugo možnost. Socialni sporazum med delom, kapitalom in državo kot garantom, ki je dotlej zagotavljal perspektivo stabilnih ekonomskih razmer, se je razdril. Namesto možnosti delavske participacije v lastništvu in soupravljanju podjetij, kar je bila tedaj vsaj v Evropi politično kredibilna ponudba socialdemokratskih strank, je izbrana makroekonomska rešitev v ZDA dala prednost usmerjanju premoženjskih presežkov zaposlenih v borzne sklade, pogosto v tiste, ki so bili udeleženi v lastniški strukturi istih podjetij, v katerih so bili novopečeni mali delničarji tudi zaposleni. Polnjenje teh skladov je podjetjem prinašalo svež kapital, delavci-*share*

⁶ Glyn 2006, 15 in nasl.

holderji so bili motivirani za višjo storilnost, saj so svojo prihodnost vezali na borzno usodo podjetja, hkrati pa so bili kot manjšinski lastniki odri-njeni od soupravljanja.⁷ S temi premiki se je torej začel korenit politično-ekonomski zasuk, obsežna makroekonomska reorganizacija razvitih kapitalističnih družb, ki je v naslednjih desetletjih samo pridobivala za-mah in katere nov pomemben mejnik je prav gotovo finančna kriza, sprožena v minulem letu. Ali bo ta kriza zgolj notranji mejnik, ki ne bo pomenil resnejšega odmika od prevladujočih smernic liberalizacije in deregulacije trgov v zadnjih tridesetih letih, ali ne, je v tem trenutku ne-mogoče reči. Toda že zdaj je jasno, da je raziskovanje vzrokov zanjo, ki se je v trenutku, ko nastajajo te vrstice, šele dobro začelo,⁸ tesno povezano s tezo o prelomu v vrednotenem in organizacijskem samorazumevanju kapitalističnih družb, ki ga tukaj imenujemo prehod iz fordizma v post-fordizem.

Kriza v sedemdesetih je sprožila razmišljanja o tem, kako konceptual-no zajeti spremembe, ki so bile takrat v teku. Ker se zgodovinski novumi vselej skušajo najprej izraziti s kategorialnim aparatom, ki je na voljo, in s tistimi stanji, ki so zapisana v kolektivnem spominu kot najbolj podob-na novim razmeram, to je kot njihova ponovitev, je bil prvi odgovor po-skus, da bi novonastajajočo paradigmo ustvarjanja nove vrednosti razu-meli kot vračanje k stari, predfordistični ureditvi. Toda ta odgovor ni za-dovoljil in se ni uveljavil, tudi zato, ker mu v makroekonomski shematič-nosti ni uspelo zajeti vseh številnih in sčasoma čedalje bolj opaznih struk-turnih razlik, ki so zaznamovale nove produkcijske razmere glede na predfordistični ekonomski liberalizem. Te so bile tudi makroekonomske (poleg že omenjenega spodbujanja množičnega usmerjanja malih varče-valcev na borze je bila takšna strukturna sprememba nedvomno jasno izražen trend povečevanja deleža storitvenih dejavnosti v celotnem BDP), poleg njih pa so se makroskopske spremembe dogajale tudi na societal-ni ravni (diverzifikacija življenjskih stilov in vrednot ter razmah kultur-ne industrije, ki je zanje ustvarjala ustrezno ponudbo dobrin in storitev) in tehnološke (avtomatizacija, rojstvo osebnega računalnika in kasneje svetovnega spleta, za katera lahko trdimo, da sta postala produkcijski sredstvi, ki sta preželi vse segmente in ravni proizvodnega procesa). Te spremembe so zadostovale, da so iskanje zgodovinskih opor za razume-vanje novonastalih razmer postavile na stranski tir in zahtevale izdelavo svežih konceptov, ki bi ustrezneje zajeli novo konstelacijo.

⁷ Marazzi 2002, 33.

⁸ Aglietta 2008; Attali 2008.

Tisti, ki so krizo fordizma, zlasti na podlagi »zakona o tendenčnem padanju profitne mere«,⁹ v skladu s tezo Ernesta Mandela (*Late Capitalism*) razumeli kot napoved bližnjega propada kapitalizma, so že fordizem imenovali »poznokapitalistična družbena ureditev«. ¹⁰ Danes, ko vemo, da se ta pričakovanja o zlomu kapitalizma niso uresničila, so za ta premik v rabi skromnejši izrazi: »strukturna kriza«, »transformacija«, »tranzicija« in tako naprej. Za razliko od izraza »pozni kapitalizem«, ki je vseboval pričakovanje skorajšnjega konca kapitalistične ureditve, ti izrazi kažejo na (težavno) prenovo kapitalistične družbene ureditve. V resnici so z uveljavitvijo in gospodarskimi uspehi thatcherizma in reagonomike, še bolj pa ob sesutju velikega antagonista na svetovni geopolitični šahovnici, socialističnega planskega gospodarstva, ti antikapitalistični glasovi za nekaj časa povsem potihnili. Če je obstoj ekonomske alternative tržnemu gospodarstvu, ki je do sedemdesetih še nekako vzdržala rezultatsko primerjavo z najrazvitejšimi zahodnimi gospodarstvi in s tem nemalo prispevala k upoštevanju sindikalne in politične teže delavskih zahtev kot nujne sestavine politično stabilnih izbir, je njen propad pomenil vnebohod ekonomskega liberalizma in trga kot ključne legitimacijske družbene institucije: zmagovitemu pohodu »unleashed« (Glyn) kapitalizma ni bilo videti nobenih ovir.

V tem času se je nujna skušnjava, da bi novosti izrazili s starimi kategorijami, že izpela in prepustila mesto poskusom poimenovanja obdobja, ki je bilo, nasprotno, zaznano kot opuščanje starih shem in paradigem. Modni so postali izrazi s predpono »post«. Lahko se strinjamo z načelnim stališčem, ki opozarja na spoznavno praznino vseh tovrstnih izrazov, vendar naj tu ponovimo uvodne besede o težavah z opredeljevanjem nakazovanj nastajajočih družbenih form: če hočemo v razvoju, ki svoje jasne forme še ni oblikoval, postaviti mejnik in zaznamovati ločnico med dvema obdobjema, od katerih je zadnje definicijsko še odprto, je ena od možnosti prav poseganje po predponi »post«.

A postfordizem ni bil med prvimi v množici tovrstnih izrazov, ki je v širši javnosti pritegnil pozornost in konsenz. Nasprotno, prihaja vsaj kot tretji v nizu in jasno je, da je njegova uveljavitev smiselna samo, če v njem lahko prepoznamo dodano eksplanatorno vrednost glede na njegove predhodnike in druge, sočasne tekmece. Oznak sodobnosti, s katerimi mora tekMOVATI postfordizem, je namreč še več in smiselno je, da jih na kratko obravnavamo, da bi s pomočjo mreže razlik jasneje določili me-

⁹ Marx 1973, 239 in nasl.

¹⁰ Na primer Habermas v delu *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, 1973.

sto, ki ga zaseda teorija o postfordističnem kapitalizmu. Poleg izrazov »postindustrijska družba« in »postmoderna družba« so se kot opisne oznake naše polpretekle dobe uveljavili oziroma se za to mesto še potegujejo izrazi: »doba globalizacije«, »informacijska družba« in »doba tranzicije«; za slednjega se zdi, da ponuja univerzalno nadomestilo za vse »post-izme« in se ob inflacijski rabi izteče v fluidnost brez vsake vsebinske substancialnosti, v »liquid modernity« Zygmunta Baumana. »Postfordizem« gotovo sodi v to skupino konceptov, in to ne le oblikoslovno: deloma skuša zagrabiti iste pojave in z vsemi omenjenimi koncepti/teorijami oblikuje preseke. Vendar imamo v vseh kombinacijah opraviti tudi s sredobežnimi prvinami: globalizacija opisuje ekonomske, družbene, kulturne pojave predvsem v njihovi geopolitični razsežnosti. Če začnemo govoriti o postmoderini dobi, se nam lahko zelo hitro zgodi, da se v debato vplete tudi postmodernizem kot kulturnoumetnostno gibanje in pristavimo v kulturoloških, umetnostnih, zgodovinsko-civilizacijskih ali vrednotnih debatah.

Zeza med postfordizmom in postindustrijsko družbo je nekoliko težavnejša in bi zaslužila resnejšo obravnavo od te, ki ji jo bomo namenili. Izraz je uveljavil Daniel Bell z objavo dela *The Coming of Post-Industrial Society* (1973). Teza, ki jo je zagovarjal, je, da v sodobnih razvitih družbah upada pomen proizvodnje materialnih dobrin in hkrati narašča pomen storitvenih dejavnosti. Empirično to brez dvoma drži: po podatkih Mednarodne organizacije dela (ILO) iz leta 2005 je delež vseh zaposlenih v storitvenih dejavnostih na svetu znašal 37 %; njegov hitri porast napoveduje, da bo kmalu presegel delež kmetijskega prebivalstva (42,8 %), že davno pa je presegel delež industrijskih delavcev (20,3 %).¹¹ Vendar to ne odpravi temeljne težave, povezane z uporabo pojma »postindustrijska družba«. Implicitna teza, vsebovana v samem pojmu, je, da zapuščamo industrijsko dobo in stopamo v obdobje, ki bo zaznamovano z neindustrijskimi oblikami proizvodnje. Zastavlja se vprašanje, ali terciarizacija proizvodnje (to je krepitev storitvenega sektorja) oziroma tako imenovana »nematerialna proizvodnja« sama po sebi res že prinaša izstop iz okvirov industrializma. Res je, da je v tradicionalnem pomenu industrializem povezan s strojno blagovno proizvodnjo v primarnem in sekundarnem sektorju, toda če ga dojamemo predvsem kot serijsko proizvodnjo, ki je neposredna posledica vpeljevanja strojev v produkcijski proces, je slika drugačna. Izkaže se, da je serijskost vtkana tudi v velik del storitvene industrije. Močan argument v podporo tej trditvi je ponudila analiza

¹¹ Giaggi in Narduzzi 2007, 12.

vpeljevanja mikroelektronskih tehnologij, udeleženih v storitveni industriji, za obdelavo podatkov. Zato je mogoče pritrđiti vplivni študiji Stephena Cohena in Johna Zysmana *Manufacturing Matters* (1987), da postindustrijska ekonomija ne obstaja in da je premik od proizvodnje blaga k proizvodnji storitev le prehod »od neke oblike industrijske družbe k drugi«.¹²

Pojem in teorija »informatijske družbe« sta se razvila kot poganjek teorije o postindustrijski družbi. V njunem jedru je bil premislek izjemne tehnološke novosti, osebnega računalnika, ki je v osemdesetih, ko se je teorija izoblikovala, spreminjal svoj status in iz nišne, razmeroma težko dostopne naprave prestopal v množično in razmeroma lahko dostopno. Na teorijo o informatijski družbi lahko gledamo kot na izraz navdušenja nad potenciali te naprave. Avtorji, ki jih lahko uvrstimo med njene zagovornike, niso poudarjali le produkcijskih olajšav, prihrankov in višje ravni znanja v družbi, ki so si jih obetali od množične uporabe digitalnih tehnologij, temveč so med učinke uvajanja računalnika v proizvodne procese in družbeno komuniciranje uvrščali tudi takšne s politično razsežnostjo, na primer: povečevanje prostega časa, omogočanje participacije v procesih demokratičnega odločanja in razraščanje deliberativne demokracije, ki naj bi bila posledica obojega. Informaciji so pripisovali vlogo, ki so jo v industrijski družbi odigrali energenti. A tudi na tezo o »revolucionarnih« spremembah, ki naj bi jih prinesla inherentno demokratična računalniška tehnologija, lahko uperimo podobne ugovore, kakršne smo oblikovali v zvezi s tezo o postindustrijski družbi. Tudi če pustimo ob strani tehno-utopistične razsežnosti njene slike »kompjuterizirane« družbe in se omejimo na ekonomske razsežnosti koncepta informatijske družbe, lahko ugotovimo, da je informatijska tehnologija vstopila v vse sektorje proizvodnje, tako v storitvenega kot v predelovalno industrijo, in postala njihov integralni del, ne da bi bistveno spremenila razmerja moči v njih. Njen vstop v te segmente je prispeval k serijskosti in avtomatizaciji dejavnosti ter v tem pogledu pomenil nadaljevanje dolge zgodovine uvajanja strojev v industrijsko proizvodnjo. Nedvomno drži, da je vstop digitalnih strojev prinesel veliko prenovu produkcijskih logik, vendar prispevek ni bil toliko rušilen za sistemske rešitve proizvodnje velikega obsega, kolikor je prispeval k njihovi prožnosti, k strojnemu upravljanju njene diferenciacije: usposobil jo je, da je lahko sledila členjenju povpraševanja, ki se je medtem močno okrepilo, ne da bi to pomenilo nesprejemljivo velik porast proizvodnih stroškov.

¹² Cohen in Zysman 1988, 260.

Na kratko še o postmodernizmu in globalizaciji. Postmodernizem kot ideologija »konca velikih metanaracij« napredka, uma, razsvetljenstva, svobode, razrednega boja in njegove končne ukinitve v pravični družbi ter na drugi strani teorija vznika mikronarativnosti posebnosti človeškega stanja, ki so jih te velike pripovedi marginalizirale in utišale (Lyotard), je vodil do relativizacije ključnih razsvetljenskih kategorij, Resnice in Realnosti, ki sta se v luči radikalnih postmodernističnih teorij izkazali za učinek organizacije diskurzivnosti, za »hiperrealnost« (Baudrillard), ki je povsem arbitrarno-subjektivna in jo je nemogoče usidrati v kakršni koli zunajjezikovni referencialnosti. S poudarjanjem produktivnosti jezikovne/simbolne komunikacije, ki kot referenčno realnost vzpostavlja samo sebe, je postmodernizem sicer ponudil tezo, ki je lahko služila kot okvir za analizo naraščajočega in vedno bolj vsepričujočega pomena kulturne industrije, vendar je njegov domet ostal zamejen s kulturološkim ali celo zgolj estetskim vidikom in ni pokazal velikega zanimanja, da bi to razsežnost spel z ekonomsko dinamiko sodobnih družb.

Tezi o globalizaciji kot najpomembnejši potezi sodobnosti lahko izrečemo očitek, ki je do neke mere komplementaren postmodernistični tezi: če se je postmodernizem osredotočil na odnos med realnostjo in govoricco v domnevno postideološki dobi izgube referenta in univerzalnega vrednotnega sistema, je teza o hegemonski vlogi procesov globalizacije, tudi tedaj, ko je ta poudarjala kulturne in ne zgolj ekonomske aspekte delokalizacije in transnacionalizacije produkcijskih procesov ter življenj sodobnih ljudi, ostala zavezana prvenstvu geoekonomske in geopolitične analize razmerij moči, ki so se izkazovale in vzpostavljale v procesu globalizacije, pri tem pa – razen pri nekaterih izjemah¹³ – izgubila antropološko-ekonomsko strukturno matrico teh »prostorskih« procesov.

V tej plejadi konkurenčnih opisov najpomembnejših vidikov sodobnih družb velja posebno mesto nameniti konceptu *net society*. Čeprav njegovi predlagatelji svarijo pred tem, da bi v njem videli tezo, ki bi povzemala vse že predstavljene teorije in bila njihova naslednica, v isti sapi trdijo, da »zaobjema številne elemente« teh diskurzov in je morda v tej konstelaciji tisti, ki v tem trenutku najmočnejše sije.¹⁴ Temu lahko pritrdimo in celo navedemo nekaj argumentov, ki pričajo, da z nekaterimi vzpostavlja tudi filiacijska razmerja. Vloga naslednika mu je ponujena že z njegovo časovno posteriornostjo glede na vse omenjene teorije. Videli smo, da so se omenjeni diskurzi oblikovali v sedemdesetih in osemdesetih letih, med-

¹³ Na primer Negri in Hardt 2003.

¹⁴ Barney 2004, 25.

tem ko se je opis sodobnosti kot *mrežne družbe* (*network society*) oblikoval šele po tistem, ko se je razmahnila uporaba sofisticiranih digitalnih tehnologij za mrežno komuniciranje in upravljanje z informacijami, ki so postale temeljna infrastruktura socialnih, ekonomskih in političnih dejavnosti. Simbol te infrastrukture je seveda svetovni splet in Manuel Castells je svoj obsežni opus raziskav socioloških razsežnosti mrežne organizacije sodobnih družb, ki je obenem teoretsko najvplivnejši zagovor te hipoteze, oblikoval šele v zadnjih letih preteklega tisočletja, pri čemer si je zavestno prizadeval, da bi svojo tezo razlikoval od teze o informatizaciji in globalizaciji sodobnih družb,¹⁵ od postfordistične teze,¹⁶ postmodernizma¹⁷ in teze o postindustrijski družbi,¹⁸ hkrati pa je pokazal na presečišča med njimi. Teorija mrežne družbe postulira obstoj treh temeljnih strukturnih elementov: »nodes«, »ties« in »flows«. *Node* (vozlišče) je posamezna točka v mreži, ki je povezana – *tied* – vsaj z eno drugo takšno točko, *flow* (tok) pa je tisto, kar prehaja med njima. Že ta preprosta elementarna struktura, ki lahko sprejme številne vsebine, je povedna. Jasno je, da nadgrajuje oziroma metabolizira tezo o informacijski družbi (in *eo ipso* tezo o postindustrijski družbi), kolikor mrežo mislimo globalno, pa tudi tezo o globalizaciji. Odnos s postfordizmom je bolj zagonečen, saj lahko nehierarhičnost in razsrediščenost (postmodernistični prvini), vsebovani v opisu elementarne strukture mrežne družbe, mislimo tudi kot tehnološko platformo komuniciranja v novem režimu akumulacije, oba koncepta pa kot komplementarna ali vsaj neizključujoča.

Če zdaj potegnemo črto pod prikaz konceptualizacij razvitih družb in skušamo ugotoviti, kakšno mesto v njem zaseda teza o prehodu iz fordizma v postfordizem, ugotovimo, da jedro regulacionistične opredelitve fordizma kot posebnega režima akumulacije in regulacije vzdrži preizkus smiselnosti njegove uporabe, saj ohranja specifičnost, ki jo konkurenčni opisi bolj ali manj obidejo oziroma obravnavajo kot obrobno. Ta je njegovo vztrajanje pri ekonomsko-socialno-političnem jedru tranzicijskih sprememb.

¹⁵ Castells 2000, 18 in nasl.

¹⁶ Ibid., 164 in nasl.

¹⁷ Ibid., 492 in nasl.

¹⁸ Ibid., 218–220.

LITERATURA

- Aglietta, Michel. 2001. »Regolazione e crisi del capitalismo«. V: *Sul capitalismo contemporaneo*. Torino: Bollati Boringhieri, str. 9–76.
- . 2008. *La crise. Pourquoi en est-on arrivé là? Comment en sortir?* Pariz: Michalon.
- Amin, Ash. 1994. »Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition«. V: *Post-Fordism. A Reader*, ur. Ash Amin. Oxford: Blackwell, str. 1–40.
- Attali, Jacques. 2008. *La crise, et après?* Pariz: Fayard.
- Barney, Darin. 2004. *The Network Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Castells, Manuel. 2000. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- . 2001. *The Internet Galaxy*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, Stephen in Zysman, John. 1988. *Manufacturing Matters*. New York: Basic Books.
- Dioguardi, Gianfranco. 2007. *Le imprese rete*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Elam, Mark. 1994. »Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions«. V: *Post-Fordism. A Reader*, ur. Ash Amin. Oxford: Blackwell, str. 43–70.
- Ferrari-Bravo, Luciano. 2001. *Dal fordismo alla globalizzazione. Cristalli di tempo politico*. Rim: Manifestolibri.
- Formenti, Carlo. 2002. *Mercanti di futuro*. Torino: Einaudi.
- Fumagalli, Andrea. 2007. *Bioeconomia e capitalismo cognitivo. Verso un nuovo paradigma di accumulazione*. Rim: Carocci.
- Giaggi, Massimo in Narduzzi, Edoardo. 2007. *Piena disoccupazione*. Torino: Einaudi.
- Glyn, Andrew. 2006. *Capitalism Unleashed. Finance, Globalisation, and Welfare*. Oxford: Oxford UP.
- Gorz, André. 2003. *L'immatériel*. Pariz: Editions Galilée.
- Guarneri, E. Gomma. 2001. »Rete«. V: *Lessico postfordista*, ur. A. Zanini in U. Fadini. Milano: Feltrinelli, str. 245–252.
- Jessop, Bob. 1994. »Fordism and the State«. V: *Post-Fordism. A Reader*, ur. Ash Amin. Oxford: Blackwell, str. 251–279.
- Lipietz, Alain. 1994. »Fordism and Democracy«. V: *Post-Fordism. A Reader*, ur. Ash Amin. Oxford: Blackwell, str. 338–358.
- Marazzi, Christian. 2002. *Capitale & linguaggio. Dalla New Economy all'economia di Guerra*. Rim: DeriveApprodi.

- Marx, Karl. 1973. *Kapital, 3. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Negri, Antonio in Hardt, Michael. 2003. *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
- Polo, Gabriele. 2001. »Toyotismo«. V: *Lessico postfordista*, ur. A. Zanini in U. Fadini. Milano: Feltrinelli, str. 316–320.
- Pribac, Igor. 2003. »Postfordizem, mnoštvo in pank«. Spremna beseda v: Virno, Paolo. *Slovnica mnoštva. K analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana: Krtina, str. 105–144.
- Rullani, Enzo. 1998. »Dal fordismo realizzato al postfordismo possibile: la difficile transizione«. V: *Il postfordismo. Idee per il capitalismo prossimo venturo*, ur. Enzo Rullani in L. Romano. Milano: Estalibri.
- Virno, Paolo. 2003. *Slovnica mnoštva. K analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana: Krtina.

